

La desamortització de Madoz a la província de Castelló

1855-1900

Joaquim Comas Dellà

BIBLIOTECA DE LES AULES

Col·lecció «Biblioteca de les Aules»
Núm. 32

LA DESAMORTITZACIÓ DE MADUZ A LA PROVÍNCIA DE CASTELLÓ

1855-1900

JOAQUIM COMAS DELLÀ

BIBLIOTECA DE LA UNIVERSITAT JAUME I. Dades catalogràfiques

Noms: Comas Dellà, Joaquim, autor | Universitat Jaume I. Publicacions, entitat editora | Castelló de la Plana (Província). Diputació, entitat editora

Títol: La desamortització de Madoz a la província de Castelló : 1855-1900 / Joaquim Comas Dellà

Descripció: Castelló : Publicacions de la Universitat Jaume I. Servei de Comunicació i Publicacions : Servei de Publicacions de la Diputació de Castelló, [2022] | Col·lecció: Biblioteca de les aules. Minor ; 32 | Inclou bibliografia

Identificadors: ISBN 978-84-18951-26-8 (paper) | ISBN 978-84-18951-27-5 (pdf)

Matèries: Desamortització – Comunitat Valenciana – Castelló

Classificació: CDU 332.264.4(460.31)»18»(043.2) | THEMA KFFR 1DSE-ES-TB

Publicacions de la Universitat Jaume I és una editorial membre de l'UNE, cosa que en garanteix la difusió i comercialització de les obres en els àmbits nacional i internacional. www.une.es.

Qualsevol forma de reproducció, distribució, comunicació pública o transformació d'aquesta obra només pot ser realitzada amb l'autorització dels seus titulars, llevat d'excepció prevista per la llei. Dirigiu-vos a CEDRO (Centro Español de Derechos Reprográficos, www.cedro.org) si necessiteu fotocopiar o escanejar fragments d'aquesta obra.

© Del text: Joaquim Comas Dellà, 2022

© Il·lustració de la coberta: Reial Santuari de la Mare de Déu de la Font de la Salut de Traiguera. Joan Benlliure Comas, 2022

© De la present edició: Publicacions de la Universitat Jaume I

Servei de Publicacions de la Diputació de Castelló, 2022

Coordinació de l'edició: M. Carme Pinyana i Garí

Publicacions de la Universitat Jaume I és una editorial membre de l'UNE, cosa que en garanteix la difusió i comercialització de les obres en els àmbits nacional i internacional. www.une.es.

Imprimeix: Servei Gràfic i Digital de la Diputació de Castelló

ISBN paper: 978-84-18951-26-8

ISBN pdf: 978-84-18951-27-5

Dipòsit Legal: CS 388-2022

DOI: <http://dx.doi.org/10.6035/Biblio.Aules.Minor.32>

Qualsevol forma de reproducció, distribució, comunicació pública o transformació d'aquesta obra només pot ser realitzada amb l'autorització dels seus titulars, llevat d'excepció prevista per la llei. Dirigiu-vos a CEDRO (Centro Español de Derechos Reprográficos, www.cedro.org) si necessiteu fotocopiar o escanejar fragments d'aquesta obra.

Aquest llibre, de contingut científic, ha estat avaluat per persones expertes externes a la Universitat Jaume I, mitjançant el mètode denominat revisió per iguals, doble cec.

ÍNDIX

Sigles i abreviatures	12
Monedes i mesures superficials	13
Introducció	15
Agraïments	19
Fonts documentals	21
LA DESAMORTITZACIÓ PER COMARQUES I MUNICIPIS (1855-1893)	29
Els Ports	31
Castellfort	31
Cintorres	41
Forcall	44
Herbers	51
Hortells	53
Mata, la	55
Morella	59
Olocau del Rey	80
Palanques	83
Portell de Morella	84
Sorita	87
Todolella, la	93
Vallibona	101
Villores	105
Xiva de Morella	107
L'Alt Maestrat	111
Albocàsser	111
Ares del Maestrat	120
Benassal	127

Catí	133
Culla	139
Serratella, la	150
Tírig	151
Torre d'en Besora, la	153
Vilafranca	155
Vilar de Canes	158
El Baix Maestrat	161
Alcalà de Xivert	161
Bel	174
Bellestar, el	175
Benicarló	178
Boixar, el	181
Càlig	184
Canet lo Roig	186
Castell de Cabres	187
Cervera del Maestrat	191
Coratxà	199
Fredes	201
Jana, la	203
Peníscola	206
Pobla de Benifassà, la	211
Rossell	212
Salzadella, la	216
Santa Magdalena de Polpís	226
Sant Jordi del Maestrat	230
Sant Mateu	231
Traiguera	237
Vinaròs	242
Xert	246
L'Alcalatén	251
Alcora, l'	251
Atzeneta del Maestrat	255
Benafigos	260
Costur	266
Figueroles	267
Llucena	268

Useres, les	270
Vistabella del Maestrat	272
Xodos	274
L'Alt Millars	277
Arañuel	277
Argelita	278
Ayódar	280
Campos de Arenoso	282
Castillo de Villamalefa	284
Cirat	285
Cortes de Arenoso	287
Espadilla	288
Fanzara	291
Fuente la Reina	295
Fuentes de Ayódar	296
Ludiente	297
Montán	300
Montanejos	302
Puebla de Arenoso	304
Toga	306
Torralba del Pinar	308
Torrechiva	310
Vallat	312
Villahermosa del Río	313
Villamalur	318
Villanueva de Viver	319
Zucaina	321
La Plana Alta	323
Almassora	323
Bell-lloc	330
Benicàssim	333
Borriol	334
Cabanes	341
Castelló de la Plana	348
Coves de Vinromà, les	376
Orpesa	381
Pobla Tornesa, la	382

Serra d'en Galceran, la	383
Torreblanca	386
Torre d'en Doméneç, la	391
Vilafamés	393
Vilanova d'Alcolea	400
La Plana Baixa	407
Aín	407
Alcúdia de Veo, l'	409
Almenara	411
Artana	415
Artesa d'Onda	419
Benitandús (Veó)	420
Betxí	422
Borriana	425
Eslida	448
Alfondeguilla	450
Llosa, la	451
Mascarell	453
Moncofa	456
Nules	457
Onda	463
Ribesalbes	478
Suera	480
Tales	481
Vall d'Uixó, la	483
Veó	487
Vila-real	489
Vilavella, la	507
Xilxes	508
L'Alt Palància	511
Algimia de Almonacid	511
Almedíjar	512
Altura	514
Azuébar	520
Barracas	522
Bejís	523
Benafer	527

Canales	528
Castellnovo	530
Caudiel	532
Chóvar	534
Gaibiel	535
Gátova	538
Geldo	540
Higueras	542
Jérica	543
Matet	548
Navajas	549
Pavías	550
Pina de Montalgrao	552
Segorbe	553
Soneja	575
Sot de Ferrer	578
Teresa	579
Torás	581
Toro, El	583
Vall de Almonacid	585
Villatorcas	587
Viver	588
EL PATRIMONI ALIENAT	593
El patrimoni urbà	593
Les cases	594
Els solars	595
Els forns de pa	596
Els molins	597
Els hostals / les fondes	597
Diversos	598
Procedència del patrimoni urbà	601
Propis	601
Clergat secular	602
Clergat regular	603
Beneficència	603
Estat i comandes	603
Altres	604

El patrimoni de rústica alienat 1855-1893	605
Regadiu	607
Vinya	609
Sembradura	609
Garroferars i oliverars	610
Masos	610
Diversos	611
Monts	611
Prats	614
Erms	614
Altres	614
Procedència del patrimoni de rústica	615
Propis i comunals	615
Clergat secular	616
Clergat regular	618
Ermites	620
Confraries	620
Beneficència	621
Instrucció	622
Estat i comandes	623
EXPLOTACIÓ I RENDES DEL PATRIMONI ALIENAT	625
Explotació del patrimoni nacionalitzat abans de la venda	625
Rendes del patrimoni nacionalitzat abans de la venda	629
Rendes i càrregues de propis	629
Rendes de la beneficència	630
Rendes dels capítols i mitres	632
Rendes del clergat regular	632
VALOR I CRONOLOGIA DE LES VENDES	635
Valor de la propietat venuda	635
Cronologia de les vendes	639
Evolució de les vendes i de la cotització	639

ELS RESULTATS PER COMARQUES	645
Els Ports	647
L'Alt Maestrat	653
El Baix Maestrat	659
L'Alcalatén	665
L'Alt Millars	669
La Plana Alta	673
La Plana Baixa	679
L'Alt Palància	683
ELS COMPRADORS	689
Els compradors a nivell provincial	689
La societat enfront de la desamortització	690
Els compradors segons la seva residència	693
Condicció socioprofessional dels compradors	696
La desamortització: un procés dinàmic	700
Intermediaris i especuladors	703
Les fallides	707
L'activitat compradora de l'alta burgesia provincial	708
L'explotació de les terres adquirides	711
REPERCUSSIONS	713
Augment de terres conreades	713
Desforestació	714
Canvis en l'estructura de la propietat	715
Canvis en l'estructura de l'explotació	717
Incidència de la propietat urbana	721
VENDES EFECTUADES ENTRE 1895 I 1898	723
CONCLUSIONS	731
ÍNDEX DE L'APÈNDIX DOCUMENTAL	739
APÈNDIX DOCUMENTAL	741
BIBLIOGRAFIA	767

SIGLES I ABREVIATURES

AAX	Ajuntament d'Alcalà de Xivert
ADCs	Arxiu Diputació de Catelló
ADHCs	Arxiu Delegació d'Hisenda de Castelló
AHN	Arxivo Histórico Nacional
AHNCs	Arxiu Històric Notarial de Castelló
AHNM	Arxiu Històric Notarial de Morella
AMA	Arxiu Municipal d'Albocàsser
AMB	Arxiu Municipal de Benassal
AMCastell	Arxiu Municipal de Castellfort
AMC	Arxiu Municipal de Culla
AMF	Arxiu Municipal de Forcall
AMP	Arxiu Municipal de Palanques
AMS	Arxiu Municipal de la Salzadella
AMSM	Arxiu Municipal de Sant Mateu
ANSV	Arxiu de Nostra Senyora de Vallivana
APA	Arxiu Parroquial d'Altura
BN	Biblioteca Nacional
BSCC	Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura
BOPCs	Boletín Oficial de la Provincia de Castellón
BOVB	Boletín Oficial de Ventas de Bienes Nacionales
BOVBNCs	Boletín Oficial de Ventas de Bienes Nacionales de Castellón
BOPDEPCs	Boletín Oficial Propiedades y Derechos del Estado de la provincia de Castellón
CEM	Centre d'Estudis del Maestrat
GEHR	Grupo de Estudios de Historia Rural
GEC	Gran Enciclopèdia Catalana
ICONA	Instituto para la Conservación de la Naturaleza
JSVBN	Junta Superior de Venda de Béns Nacionals
URV	Universitat Rovira i Virgili

MONEDES I MESURES SUPERFICIALS

Les finques venudes durant el període estudiat foren valorades en tres monedes: el ral fins a la seva substitució el 1864 per l'escut –10 rs.–, que a la vegada seria reemplaçat per la pesseta –4 rs.– (decret del Govern Provisional del 19 d'octubre de 1868). No obstant, les fonts consultades, que seguim amb bastanta fidelitat al transcriure-les, conserven la moneda anterior algun temps més, sobretot els protocols notariaus.

Els càlculs globals els hem realitzat tots amb el ral –al País Valencià anomenat també quinzet per la seva correspondència amb la quinzena part de la lliura– per mantenir la unitat amb altres treballs.

Les mesures superficials de les finques subhastades, excepte les corresponents als anys 1855-1858, que són les pròpies del país, venen ja reduïdes al sistema mètric decimal. Pel que fa a la conversió de les mesures valencianes al sistema mètric decimal:

Mesura	Equivalència en ha
cafissada	0,4986
fanecada	0,0831
quartó	0,0207
braça	0,0004
vara	0,0082

INTRODUCCIÓ

Aquest treball tracta dels resultats de la desamortització general, coneguda també per *Desamortització de Madoz*, nom del ministre d'Hisenda que la impulsà, a la província de Castelló. Demarcació territorial creada arran de la divisió administrativa efectuada per Javier de Burgos l'any 1833. Eclesiàsticament la Plana, els Ports, l'Alt Maestrat, el Baix Maestrat i l'Alcalatén formaven part de la diòcesi de Tortosa, excepte els municipis següents: Olocau del Rey (els Ports), que pertanyia a l'arquebisbat de Saragossa, i el de Betxí (la Plana Baixa), que formava part del bisbat de Terol; la comarca de l'Alt Millars constituïa un enclavament de l'arxidiòcesi valentina, si bé alguns municipis formaven part de les diòcesis veïnes –Fanzara de Tortosa i Montán, Fuente de la Reina i Villanueva de Viver de Segorbe–, i l'Alt Palància pertanyia al bisbat de Segorbe.

La població, durant el període estudiat, tingué un creixement constant, però no generalitzat a tot el territori, atès que una bona part dels municipis de les comarques de l'Alt Millars i l'Alt Palància experimentaren una apreciable disminució.

El creixement de la població, tot i no produir-se un desenvolupament industrial important, fou possible gràcies a les transformacions agràries, entre les quals destaquen, d'una banda, l'augment de la superfície conreada entre 1860 i 1886-90, de 131.372 ha es passa a 212.157 ha, i de l'altra, l'expansió de conreus més rendibles, com la vinya, que passa de 27.443 ha a 47.326 ha, i del regadiu que ho fa de 15.302 ha a 21.906 ha. Els cereals de secà passen de 52.885 ha a 79.695 ha, ara bé, aquests últims, desplaçats com eren de les millors terres, s'estendrien per les zones muntanyenques recentment artigades de l'interior. L'augment de l'extensió regada, atesa la falta d'obres importants, es produí evidentment com a conseqüència de nombroses petites excavacions a les planes litorals i riberes dels barrancs dels corredors centrals, i, molt especialment, amb la dessecació d'aiguamolls –cas d'Almenara.

L'interès historiogràfic per la desamortització viscut a tot l'Estat espanyol durant la segona meitat del segle XX, també ha estat present a les nostres terres, on ha donat lloc a quatre monografies de valor i amplitud molt desiguals. *La desamortización de Carlos IV en el País Valenciano*, de J. Pardo, es limita a l'estudi de les vendes efectuades els anys 1807-1808. Si a la brevetat cronològica del treball hi afegim l'escassetat de vendes de les comarques septentrionals,

tres parcel·les a l'Alt Millars i una a la Plana Alta, és a dir, l'1,15 % del total, resulta que no ens serveixen les seves conclusions provisionals.

La tesi doctoral *La desamortización eclesiástica en el País Valenciano durante el Trienio Constitucional* de Joan Brines conté la venda de 118 finques a la demarcació de Castelló que, repartides per set municipis de l'Alt Palància i dos de la Plana Baixa, foren subhastades per 2.690.703 rs. i adjudicades per 6.493.598 rs. Pel que fa als efectes socials, Brines destaca l'activitat compradora de la burgesia urbana seguida dels mitjans i petits propietaris rurals, és a dir, els compradors esperats; però es troba amb uns compradors inesperats, tant per la seva professió com pel seu nombre, el clergat amb un 10 % del total.

La tesina *Contribución al estudio de la desamortización de Mendizábal en las comarcas septentrionales del País Valenciano* de Miquel-Àngel Badenes, encara que limitada cronològicament a l'etapa 1836-1845, ens permet emprendre l'estudi de la desamortització de Madoz amb un coneixement força aproximat dels resultats previs. En total, té comptabilitzades la venda de 642 finques del clergat regular, 38 del clergat secular i vuit dels ordes militars, que a diferència de l'etapa anterior es trobaven distribuïdes per tota la demarcació provincial, això sí, amb una major presència a les comarques d'agricultura més rica: la Plana i l'Alt Palància. El punt dedicat als compradors, 165 de definitius i 61 testaferrers, resulta el més obscur; car només es coneixen els compradors del 71,36 % de les finques. Pel que fa a la professió, quan es coneix, destaquen els polítics provincials i els de València, els comerciants i els membres de l'administració que s'ocupa del negoci desamortitzador. En els casos en què es desconeix, que en són molts, Badenes llança la hipòtesi que podrien ésser petits agricultors, gent sense cap importància política, atès que no se'ls menciona al BOPCS.

Gironella López, autor de *La desamortización del obispado de Segorbe (1835-1875)*, com es desprèn del títol, trià una demarcació eclesiàstica i un període de temps molt llarg, la desamortització de Mendizábal i els 20 primers anys de la de Madoz. Els resultats són, però, força incomplets pel que fa a la província de Castelló, ja que la font bàsica del treball, el BOPCS conté moltes llacunes.

Borja Dosdá, al seu llibre *La desamortización eclesiástica del clero secular en la diócesis de Segorbe-Castellón. Consecuencias jurídico-patrimoniales*, estudia algunes de les conseqüències del fet desamortitzador en la demarcació eclesiàstica creada el 1960. En aquest treball es comptabilitzen, per descurt, els anuncis d'arrendament com a vendes, fet que duplica, de vegades, el nombre de finques venudes.

Sobre la desamortització de Madoz, a la bibliografia citem algunes de les monografies dedicades al seu estudi. Elles ens han aportat la metodologia sobre la qual hem bastit aquest treball. Del País Valencià tenim *La desamortización de propios en las comarcas centrales del País Valenciano (1855-1867)* i *La*

propietat a subhasta. La desamortització i els seus beneficiaris: inversió i mercat (València, 1855-1867) d'Analet Pons, per a qui la raó dels resultats finals està tant en el que es posa a la venda, unes propietats rústiques força parcel·lades i disperses i unes valuoses propietats urbanes, com en la pròpia dinàmica de la societat valenciana, una burgesia poderosa, propietària d'un considerable patrimoni agrari, que ara s'interessa especialment per la propietat de València ciutat, i un grup format per petits comerciants, individus procedents de tota classe de servei, i en menor proporció de llauradors i arrendataris, tots ells afavorits per l'expansió econòmica, que seran els qui adquiriran la major part de la superfície agrícola alienada a partir de 1855. De la venda dels béns provinents de propis, amb un fort predomini de forns, molins i monts, destaca el perjudici ocasionat als municipis i camperols més pobres.

El tall de 1893, dèiem el 1993, respon als imperatius legals establerts respecte a la possibilitat de consulta d'una font tan decisiva com són els protocols notariais.

AGRAÏMENTS

En el capítol d'agraïments, voldriem significar l'atenció rebuda per part del personal responsable de la documentació servada en dotzenes d'arxius, sense horaris, sense arxivers, que moltes vegades m'han permès treballar sol, fiant-se de la meua responsabilitat, i altres han perdut hores al meu costat sense cap recompensa. Entre tots ells cal destacar el personal de la notaria de Castelló regentada per l'aleshores recentment finat, escrivia en aquell moment, don Antonio Fitera, notari arxiver, que em va obrir les portes de l'Arxiu; els senyors Querol i Sangüesa de la notaria i registre de Morella, respectivament, i el personal de l'Ajuntament de Sant Mateu, lloc on es trobaven aleshores els protocols notariais del districte.

Entre els arxivers professionals que mereixen el meu reconeixement es troben Eugeni Díaz Manteca, director de l'ADCS, i Piedad Garcia Llamazares, directora de l'ADHCs. Aquesta última no solament per la seva labor d'arxivera, sinó també per la seva ajuda en l'obertura d'algunes portes en moments veritablement difícils.

Especial menció mereixen els membres del tribunal, tots ells doctors: Ramon Garrabou, president, i Joan Brines, Anacleto Pons, Salvador-J. Rovira i Agustí Segarra, vocals, puix valoraren la tesi, m'aconsellaren sobre alguns punts i corregiren alguns errors.

Finalment, voldria deixar constància de les dues persones que em van animar en tot moment, la directora de la tesi, la doctora Maria-Antònia Ferrer i Bosch, i la ponent, la doctora María Jesús Muiños Villaverde.

FONTS DOCUMENTALS

El present treball, arrancant de les monografies esmentades a la introducció i de les interpretacions generals efectuades per Tomás y Valiente, Herr, Fontana, Artola, Nadal i Giralt, tracta d'examinar «cuánto, cuándo, qué y cómo se desamortizó y quiénes compraron lo vendido». Però proposa d'esbrinar sempre que sigui possible el «perquè» de tots els resultats mesurats, puix un treball d'aquesta classe no pot centrar-se exclusivament en els resultats que donen les fonts oficials, és a dir, que venen des de dalt, ja que si bé la legislació desamortitzadora feta pels governs de l'Estat i interpretada per tot l'aparell burocràtic encarregat de la seva aplicació conforma tot el procés, cal no oblidar, d'una banda, els compradors, que podien decidir lliurement, i de l'altra, les finques venudes, les quals havien estat confiscades prèviament per l'Estat a distintes institucions. Fet d'especial gravetat revestia l'alienació quan es tractava de certs béns d'aprofitament comunal.

FONTS MANUSCRITES

Arxiu de la Delegació d'Hisenda de Castelló

A. INVENTARIS

Avui són l'única font documental que conté tot el procés desamortitzador des del 1855 fins al 1900, fet que els fa imprescindibles per a emprendre qualsevol estudi sobre el tema, puix atès el caràcter individualitzat o fragmentari de les altres fonts, la seva consulta resulta necessària per obtenir uns resultats globals fiables, ja que sense ells podríem aconseguir uns resultats per defecte, cas d'algun període no cobert per cap font, o per excés, al comptabilitzar finques que després d'una fallida tornaren a ésser adjudicades.

Amb poques variacions, els inventaris contenen de cada finca: el número d'ordre, la dedicació, la procedència, el terme on radica, l'extensió, el valor de la renda, les càrregues, la data d'alienació, el número d'expedient i la data aproximada de la inventarització.

Els inventaris de propis, especialment els de rústica, contenen nombroses addicions, la qual cosa palesa unes interpretacions de la llei cada vegada més agressives, sobretot, pel que fa referència a les terres muntanyenques dels municipis de l'interior, ja que el 15/11/1895 encara continuava l'addició de finques.

B. AVANÇ CADASTRAL DELS ANYS VINT DEL SEGLE XX

Aquesta font, de gran interès per conèixer l'estructura de la propietat i de les explotacions al finalitzar el procés desamortitzador, ens ha servit per fer un seguiment de les finques alienades de fàcil identificació, és a dir, les més grans, per tant resulta útil per quantificar la parcel·lació, però no la concentració.

Arxiu de la Diputació Provincial de Castelló

C. LLIBRE D'ACTES DE LA DIPUTACIÓ

Les actes, per la posició consultiva de la Diputació entre els ajuntaments i els representants del Govern central, ens permeten aproximar-nos, primer, a l'actitud mostrada per les entitats locals davant de la llei general de l'1/05/1855 i, posteriorment, a la defensa dels seus béns de propis i comunals.

Arxiu històric notarial de Castelló

Arxiu històric notarial de Morella

Arxiu històric municipal de Sant Mateu

D. PROTOCOLS NOTARIALS

La falta dels expedients i dels llibres de comptes corrents d'una banda, i la manca d'informació que contenen els BOPCs corresponents als anys esmentats, de l'altra, ens ha empès a una recerca completa i sistemàtica dels protocols. Aquesta circumstància ha afavorit d'alguna manera el caràcter dinàmic i integral del nostre estudi, ja que hem hagut de consultar tots els manuals escripturats a partir de 1855. La manca dels protocols dels districtes de Vinaròs, Albocàsser, Lluçena, Nules, Viver i Segorbe, juntament amb les finques de major quantia rematades i escripturades a Madrid, representen una dificultat per conèixer tots els compradors i els valors de totes les vendes. Ara bé, moltes de les finques situades a les comarques corresponents als susdits districtes foren rematades a

Castelló, unes vegades pels mateixos interessats i d'altres per agents de negocis i testaferrós de la capital provincial que després les traspassaren.

Archivo Histórico Nacional

E. ACTAS DE LA JUNTA SUPERIOR DE VENTAS DE BIENES NACIONALES

Aquesta font conté les consultes i solucions donades a les reclamacions originades pel procés entre el 26/07/1855 i el 30/06/1874. Pràcticament, té registrada la mateixa informació que els llibres d'actes de la Diputació Provincial.

F. LIBROS DE ADJUDICACIONES

Tots els llibres utilitzats, 75 en total, formen part dels «Fondos Contemporáneos» procedents de la Secció d'Hisenda. La col·lecció es troba incompleta per falta dels llibres corresponents als mesos de gener, febrer, març, abril, juny i setembre de 1856. La informació que ens faciliten és similar a la dels BOPCs, però més completa els últims anys, ja que a diferència dels butlletins provincials contenen sempre els valors de taxació.

Arxius municipals

Els arxius municipals, solament els dels pobles més perjudicats per les disposicions desamortitzadores solen conservar documentació del període estudiat, no solen disposar de personal especialitzat; però en treballs com aquest s'han de consultar sense cap excusa, ja que la desamortització de propis i comunals tingué als municipis i a les comunitats veïnals com a principals perjudicats. Finalment, volem afegir que la dificultat de trobar en algunes ocasions «la persona indicada para autorizar su utilización», no ens ha de desanimar.

De la informació continguda en les fonts històriques conservades als arxius municipals destaquen:

- L'ús que de les finques de propis i comunals en feien les diferents comunitats: pastures, llenya, caça i cultiu.
- Com van rebre la llei de l'1/05/1855 i les successives ampliacions els consistoris afectats.

- Els raonaments i estratègies emprats pels municipis en la defensa dels seus béns.
- La confecció d'expedients per a obtenir l'excepció de venda –aquest punt queda reflectit amb més amplitud als manuals notariaus.
- Les sancions sofertes pels responsables municipals per no inventariar alguns béns i l'actuació dels denunciants.
- La resposta adoptada per les comunitats afectades davant la subhasta d'algun mont de propietat municipal.
- El destí donat a les finques comprades per consorcis d'àmbit local.

Dels arxius municipals vull fer esment del d'Albocàsser, puix si bé no conserva documentació original, per al nostre treball ha resultat un dels més pròdigs; això ha estat possible per la labor realitzada per Casimir Melià Martí, estudiós local que dedicà una bona part del seu temps lliure a compilar els diferents materials existents a l'arxiu. Tota la recopilació tingué lloc abans de 1936. Una porció de la documentació continguda al volum I (n'hi ha quatre), exactament la referent al repartiment dels comunals efectuat l'any 1906, relata fets contemporanis de l'autor. El valor d'aquesta documentació de cara a profunditzar en el tema desamortitzador, ens fou indicat pel fill de l'autor, Casimir Melià Tena, finat a Castelló de la Plana el 1991.

Arxius particulars

Els arxius particulars pertanyen a societats (Benafigos, Cervera, Morella, Peníscola, Sant Mateu, Jérica), patronats (Altura) i particulars (Traiguera) que adquireixen finques desamortitzades. Excepte la documentació consultada a Traiguera, que ens ha servit per seguir el procés de disgregació de la finca que aconseguí el valor més alt de tota la demarcació provincial, la resta, a part d'una informació semblant a l'oferta pels arxius municipals, ens assenyala:

- La capacitat de les societats compradores per organitzar-se i funcionar d'acord amb les necessitats de cada moment.
- L'aplicació de criteris democràtics i ecològics en la presa de decisions sobre l'explotació de les finques.
- La funció social exercida.
- La constant vigilància que requerien les fites davant la rapacitat dels veïns i dels intrusos.

FONTS IMPRESES

Arxiu de la Diputació Provincial de Castelló

A. BOPCs

Les diverses relacions de finques subhastades, adjudicades i publicades per la «Comisión Principal de Ventas de Bienes Nacionales» de Castelló als BOPCs fins a l'any 1885 contenen:

- la data d'adjudicació,
- el número de l'inventari i la procedència, útils per contrastar les finques venudes amb les inventariades i conèixer les que restaven per vendre en cada moment, per no comptabilitzar dues o tres vegades les finques subhastades i adjudicades en més d'una ocasió a causa d'algun error,
- el nom de l'adjudicatari i el veïnatge, també ens informa, algunes vegades, de la cessió o de la intenció de cedir la finca per part del rematant,
- la localització de la finca,
- el tipus de finca adjudicat, l'extensió superficial en fanecades, jornals o hectàrees quan la finca era rústica,
- els valors de taxació i de rematada en rals, escuts o pessetes.

Més tard, la informació anirà minvant en qualitat; així, les relacions de l'any 1887 no ens informen del veïnatge del comprador, de l'extensió de la finca ni del valor de taxació.

Els BOPCs presenten certes llacunes, algunes de tan notòries com la manca de les relacions de finques adjudicades entre el novembre de 1855 i el març de 1859, i més tard, tampoc apareixen alguns dels remats adjudicats l'últim quadrimestre de 1868. Aquests últims amb poca importància, però no passa el mateix amb les vendes efectuades durant el Bienni Progressista, una de les etapes amb més activitat venedora de tot el període estudiat.

Entre les notícies ofertes pel BOPCs destaquen:

- directament relacionades amb el procés:
 - Les publicacions en suplementes de les finques que l'Administració principal de propietats i drets de l'Estat pensava arrendar mitjançant subhasta pública. El valor d'aquests documents rau en les llistes d'arrendataris, les parcel·les o finques llogades per cada individu i el preu pagat.

- La publicació de les diferents relacions de monts inclosos i no inclosos en el catàleg d'exceptuats de la desamortització realitzades en el transcurs dels anys.
- sense cap relació amb el procés desamortitzador:
 - Les relacions d'electors a Corts, ja que permeten assabentar-nos de la condició socioprofessional d'alguns compradors ignorada per altres fonts.

Arxiu de la Delegació d'Hisenda de Castelló

A. CLASIFICACIÓN GENERAL DE LOS MONTES PÚBLICOS DE 1859

Conté les orientacions governatives enviades al cos d'enginyers forestals a «los efectos de las leyes de desamortización».

Els monts, classificats en exceptuats i alienables, es troben distribuïts per partits judicials i municipis (pp. 1 a 10). Els resultats provincials, 66.743,42 ha exceptuades i 1.038,07 ha alienables, ara que sabem el resultat dels monts venuts entre 1855 i 1898, molt pròxim a la suma d'exceptuats i alienables de la classificació, pensem que aquesta, més que feta a *bolei*, com deia a la tesi, s'ha de considerar un posicionament dels tècnics forestals, pensem que per «conservar [...] en lo posible, el manto vegetal existente». Sigui com sigui, es tracta d'una font, pel que fa a la superfície desamortitzada, d'escàs valor quantitatiu.

Hemeroteques

B. PREMSA

Hem consultat els periòdics següents: *Diario de Tarragona*, anys 1872 a 1879; *La Provincia. Diario de Castellón*, anys 1881, 1882 i 1884, i *Heraldo de Castellón*, any 1895. Ens han servit per conèixer successos de l'última carlinada, algunes de les exportacions més significatives realitzades per mar, els desplaçaments estacionals dels bracers, el *boom* del vi i certs canvis de conreus.

Archivo Histórico Nacional

C. BOLETÍN OFICIAL DE LA VENTA DE BIENES NACIONALES

Als BOVBN surten totes les finques de la província de Madrid i només les de major quantia de la resta de províncies de l'Estat. Als butlletins de 1855 i 1856 apareixen les finques que el Govern treu a subhasta, indicant-hi l'extensió, la qualitat, el tipus de conreu i la procedència. En algunes sèries de butlletins corresponents a aquests anys s'hi troben indicacions sobre la venda i el preu del remat, això sí, escrites a mà posteriorment.

D. VALORACIÓ DE LES FONTS

La composició de la part descriptiva del procés desamortitzador ha estat un veritable trencaclosques, en el qual els inventaris, després de comprovar la seva validesa, han estat la font bàsica que ha guiat la combinació de les diferents peces. Com ja ha quedat clar amb l'anàlisi individualitzada de les diferents fonts, cap d'elles completa, tan sols el seu caràcter complementari ens ha permès aproximar-nos al resultat total. Aquest quasi l'hem aconseguit respecte a la propietat venuda; solament d'unes poques mallades de l'orde de Montesa, venudes l'any 1889, n'ignorem la superfície. La mancança més important fa referència als compradors, ja que desconeixem aproximadament els corresponents al 5 % del valor final.

Finalment, voldríem afegir que, per a nosaltres, la principal aportació del present treball radica en:

- l'ús que s'ha fet d'una font bàsica, els manuals notariais, amb el seguiment dels compradors els anys posteriors al remat,
- la recerca, buidat i estudi del material conservat en arxius municipals i particulars, fet que ens dona una visió més integral i humana del procés, i que ens endinsa en la qüestió social provocada per la desamortització.

LA DESAMORTITZACIÓ PER COMARQUES I MUNICIPIS, 1855-1893

Aquest capítol, alhora fase descriptiva i punt de partida del treball, enumera el conjunt de les finques alienades, rendes i càrregues dels patrimonis, compradors, cessions i transferències municipi per municipi. L'estructuració de les vendes ha estat efectuada tenint en compte el caràcter urbà i rústic de les propietats, i dins d'aquests dos apartats segons la seva procedència. De cada finca s'exposa també l'any adjudicació, l'extensió, la qualitat, la dedicació, la situació i els valors de taxació i venda. La informació continguda en el capítol permet laborar sobre els patrimonis alienats de cada institució, l'explotació d'alguns béns abans de la privatització, els valors obtinguts, la cronologia de les vendes, els resultats comarcals i provincials, els compradors, la dinàmica dels mercats i una aproximació a les repercussions del procés. Per la gran quantitat d'informació, pot ésser també útil per a elaborar treballs locals i comarcals del segle XIX, puix som molts els investigadors que esmentem la desamortització recurrent a tòpics i, fins i tot, a resultats imprecisos. Tanmateix, algunes de les dades ofertes, per la major coneixença de l'entorn per part dels estudiosos locals, podran utilitzar-se per continuar l'estudi ara encetat i aprofundir en el coneixement dels canvis soferts per l'estructura de la propietat i pel paisatge agrari.